

Kelet- és közép-európai nők idegenségképzési stratégiái a globális háztartásiparban

1. Körvonalazódni látszik egy újszerű háztartásipar és gondozási rendszer, ami annak ellenére, hogy többnyire az árnyékgazdaságban és az informális szférában fejt ki tevékenységét, szerves része a globális gazdaságnak.¹ A gondozói munka piacosodott, árucikké vált, monetáris értéket kapott, vagyis átkerült a reprodukzívól a produktív szektorba, és ez újrakonfigurálta a gazdasági tereket (Anderson 2000:112–114; Ungerson 2004; Parreñas 2006; Zimmerman et al. 2006).
2. Az olcsó migráns női munkaerő toborzása ázsiai és latin-amerikai országokban kezdődött. Állami és egyházi szereplők tevékenysége folytán a második világháború után, de főként az 1960-as évektől elindult egy nemzetközi folyamat, ami az 1970–1980-as években már globális méreteket öltött (Andall 1998; Levitt 2001:31–53; Repak 1995; Cheng 2006; Lan 2006). A nemzeti érdekeltség a háztartási alkalmazottak exportjában kétoldalú és kölcsönös. A befogadói oldalon egyértelmű az igény a gondozói deficit betöltésére, de a kibocsátó országok is profitálnak állampolgáraik külföldi munkavégzéséből. A közép- és kelet-európai nők ebbe a globális tendenciába integrálódtak az 1989-es rendszerváltás után, valamint az ezt követő gazdasági nehézségek következményeként. Egy működő struktúrába és hálózatba kapcsolódtak be, ennek dolgozták ki új mintázatait. A munkaerőpiacnak abba a szegmensébe léptek be, ahol már migránsok tevékenykedtek, és magukon hordozták többféle egyenlőtlenség jegyeit. A posztszocialista országok állampolgárai tehát ugyanazon státuszon osztoztak, mint távoli, nem európai sorstársaik. Tömeges megjelenésükkel és aktivitásukkal azonban újraírták a gondozói piac térképét: kiszorítottak területeket, kiszorítottak csoportokat, változtattak a munkakörön, átszabták a tarifákat, illetve tovább rétegezték a migráns gondozói szektort.
3. Az egészségügyi és szociális ellátórendszer új formát és tartalmat nyer a gondozási munka globális szervezése és redisztribúciója által. A lokális egyenlőtlenségek integrálódnak a globális hierarchiába, aminek következtében egyes hiányok betöltésre kerülnek ugyan, de közben újabb egyenlőtlenségek termelődnek. Mivel az ápolási tevékenység a munkamegosztás társadalmi konstrukciójában a fejlett és fejlődő országok túlnyomó többségében egyaránt a nők aktivitásával van kapcsolatban, a gondozási deficit mélyen beágyazódik a gender kérdéskörébe (Anderson 2000:114–117; Lan 2006:3–5; Gutiérrez-Rodríguez 2010:2–10; Zontini 2010:30–35; Liebelt 2011:5–11). Nőket mobilizál a kibocsátó térségekben, és nőket tehermentesít a befogadó régiókban. Az ápolási munka újraelosztása egy genderkategórián belül történik: a gondozást egy nő kiszervezi egy másik nőnek, pontosabban egy fejlett országbeli nő egy, a globális hierarchia alsóbb lépcsőin lévő országból származó nőnek. A munka tehát megőrzi feminin jellegét, nem csökkenti a reprodukzív tevékenységhez kapcsolódó társadalmi nemi egyenlőtlenségeket. A migráns nők betöltik a befogadó országok ápolási deficitje által keletkezett űrt, miközben a kibocsátó országban elvándorlásukkal megteremtik a hiányt ugyanebben a szektorban, amelyet adott esetben újabb, alacsonyabb státuszban lévő nők töltenek be.²
4. Ez a megfigyelés egy további egyenlőtlenségre világít rá: a nők közötti munkamegosztás dinamikáját szabályozó tényezők közül kiemelkedően lényeges az etnikai vagy faji alapú hierarchia, vagyis a házimunka etnicizálódása (Zontini 2010:26–29). Pei-Chia Lan a rasszizmus új formájáról, a rassz nélküli rasszizmusról beszél, amikor a különbség nem biológiailag örökítődik át, hanem kulturális eltérőségként naturalizálódik (lásd még Lutz 2002:92, 97). Ebben a koncepcióban az etnikailag más kategória úgy képződik, hogy rétegzett kulturális imaginációk asszociálódnak és aktivizálódnak (Lan 2006:15–19). Bridget Anderson a faji szempontok másságképésben játszott szerepét elemezve amellettt érvel, hogy a *szolgaság* konstrukciójában megfigyelhető két típus: a „természeti” *szolga* és a „legális” – vagyis legyőzött – *szolga*. A rabszolgaság

vége nem jelenti a rasszizmus végét is. A háztartási munka a női reprodukív munka „természeti” része, a nők természetesen végzik ezt, sőt mi több, az etnicizált csoportokhoz tartozó nőkhöz az a képzet kapcsolódik, hogy mivel közelebb vannak a természethez, „természetileg” annál alkalmas(abb)ak a házimunkára. A hierarchia már nem bőrszín alapján rendeződik, a vallás és a „kultúra” kulcstényezőkké váltak (Anderson 2000:147–158; lásd még Browne–Braun 2008:21).

5. További egyenlőtlenségként a társadalmi osztályt szükséges említeni, amely szintén ennek a folyamatnak a részeként jelenik meg a globális dimenzióban. Az ápolási feladatok ellátására vállalkozó migráns nők jellemzően nem a szegény, képzetlen és alacsony társadalmi rétegekből érkeznek, sokszor magasabb végzettséggel rendelkeznek, mint munkaadóik, és származási országukban nem feltétlenül voltak alacsonyabb státuszban, mint fogadó országbeli alkalmazóik. De a globális osztályképzés más rendezőelv szerint szabályozza a társadalmi struktúrát, mint a lokális vagy a nemzeti kontextus. A faji sztereotípiák, a külföldiek etnicizálása, az országhierarchia és a globális hatalmi erőviszonyok geometriája nagy hatással vannak az osztályképzésre. Pei-Chia Lan megállapítása szerint új transznacionális osztálytérképről beszélhetünk, amelyen az osztályhatárok területalapú források és narratívák terminológiájában rendeződnek el (Lan 2006:244). Jacqueline Andall Európán belüli új kasztrendszeréről beszél, melyben a szolgáltatókat külön kasztként látja (Andall 1998:39). Claudia Liebelt pedig egy formálódó új globális női proletariátus mellett teszi le a voksot, miszerint a világméretű kapitalizmus új osztálykategóriáját a gender, a faj és a származási régió szempontjai alakítják (Liebelt 2011:5–11). Úgy tűnik tehát, hogy a globális tér genderalapú, származási (etnikai) és társadalmi osztálybeli egyenlőtlenségei intézményesülnek és társadalmiasulnak a transznacionális gazdaságban, és ezek keresztmetszetében képződik egy új iparág, a migráns gondozói munka, valamint a migráns gondozók státusza (vö. Zimmerman et al. 2006).
6. A globális egyenlőtlenségek leképeződnek a hétköznapi társadalmi viszonyokban: a háztartásokban, ahol a migráns ápolók élnek, illetve mindennapi társas érintkezéseikben. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a kelet- és közép-európai nők külföldi munkavállalása során megvizsgáljam, milyen egymást kiegészítő tendenciák találkoznak össze, és hogyan formálnak halmozottan hátrányos helyzetet a háztartásban foglalkoztatott bevándorlónők számára.

Módszertan

7. Több országra kiterjedő néprajzi terepmunkát végeztem kelet- és közép-európai nők körében 2008-tól kezdve folyamatosan. Elsőként azt néztem meg, hogy a Magyarországra érkező erdélyi és kárpátaljai nők miképpen lépnek be az ellátórendszerbe, hogyan illeszkednek be a befogadó családokba, miként működnek együtt az érintett szereplők, és ez miképpen hat vissza életútjukra és önértelmezésükre. Interjúkat készítettem gondozókkal, gondozottakkal és megbízókkal a küldő és a fogadó országban egyaránt. A kutatást kibővítettem a Romániából és Moldovai Köztársaságból Olaszországba irányuló tömeges női vándorlás tanulmányozásával is az említett országokban végzett több hónapos terepmunkám során. 2010-től a Magyarországról elvándorló gondozókat is bevontam a vizsgálatba, ami feltárta számomra az Ausztria, Németország, Svájc, Amerika és Izrael felé irányuló mobilitást is. Ebben a kutatási szakaszban is lehetőségem volt terepmunkát végezni szinte valamennyi említett országban.
8. Kutatásom során elsősorban mélyinterjúkat készítettem. A beszélgetés nyelve a kérdezett anyanyelve volt, tehát a magyar és a román nyelvet használtam.³ A terepmunka számottevő mennyiségű szövegtörzset eredményezett, összesen 190 interjú készült. Ezt egy adatgazdag és terjedelmes terepnapló egészíti ki, amelybe a spontán beszélgetések, az interjúk helyzetben fel nem vállalt történetek és egyéb megfigyelések kerültek. Mivel a háztartási szektorban végzett munka az esetek jelentős többségében illegális, ritkábban részlegesen legális (egyetlen olyan esettel találkoztam, ahol a munkavégzés teljesen legális volt), a beszélgetések a bizalom és a felvállalhatóság érzékeny határmezsgyéjén zajlottak, és az anonimitás ellenére is sok informá-

ció csak a terepnaplóba kerülhetett be. Mindezen felül éltem a cybertér nyújtotta lehetőségekkel is. Az otthoni ápolást végző nők fizikai bezártságukat az internettel és a virtuális társaság kiépítésével tágitják. Intenzív Facebook-életet élnek, sokat e-maileznek és chatelnek. Több ilyen körbe is bevontak, aminek köszönhetően folyamatosan részese maradtam annak a transznacionális világnak, amelyet ebben a globális társadalmi térben maguknak teremtenek.⁴

9. A terepmunka-megfigyeléseken és a társadalmi dinamikák feltérképezésén túl kiemelt figyelmet szenteltem az interjúk során tetten érhető diskurzusok elemzésének. A több szinterű etnográfianak köszönhetően nagyon tanulságos következtetések tárulkoznak fel a különböző migrációs terekben a női vándorlás témakörében. Interjúalanyaim folyamatosan egy sajátos globális társadalomban vannak jelen, külföldön sem szakadnak le a hátrahagyott közösségtől, és hazalátogatva sem lépnek ki a befogadó országban kiépített kapcsolathálójukból.

10. A diskurzuselemzés során Michel Foucault jól ismert elméletét követem (Foucault 1972; 1984; 1991). A társadalmat szervező kulturális tartalmak és jelentések a róluk való beszédben jönnek létre. Az elbeszélés/kibeszélés során exteriorizálódó tapasztalati konstrukciók szabják meg a társadalmi valóság szerkezetét, és egyúttal kijelölik az egyén helyét is ezen belül. A transznacionális közösségek tagjai számára a migrációs térben képződő diskurzus olyan hatalmi megnyilvánulás, amely nagymértékben kihat az egyének legitimitációjára, pozíciójára és az identitásképzés számos aspektusára. Az említésre kerülő diskurzusokban jól kitapinthatók mindazok a társadalmi gyakorlatok, amelyek a szövegek előállítására és társadalmi kezelésére, hozzáférésének szabályaira irányulnak.⁵

A külföldiség terei a hétköznapiakban

11. A migráns ápolói munka a globális gazdaság szerves része, de sajátos jegyeket hordoz magán az alábbi tényezők hatására: a munkavégzés társadalmi terének intim jellege, a társadalmi konstrukció, amely a gondozói munkát gendertartalmakkal ruházza fel, sajátos kapcsolat alkalmazó és alkalmazott között, amit erőteljesen érzelmi, személyes és kölcsönös függőség jellemez, valamint a gondozói munka logikája, amely különbözik minden más foglalkoztatási területtől. A főként informalitásra épülő munka és az intenzív együttélés (többnyire együttlakás) állandó alkufolyamat mentén valósul meg, melyre mindkét félnek van ráhatása, de az egyensúly és egyenlőség nem jellemzője ennek az interperszonális kapcsolatnak, a háztartási munka státuszából kifolyólag a migráns munkavállalónak a cselekvési tere lényegesen kisebb. Pei-Chia Lan példaértékűen elemzi a társadalmi határok rétegzett konstruálásának gyakorlatait a háztartásiparban. Az otthon falai között zajló határképzést (*boundary work*) globális kontextusba ágyazott identitáspolitikák és osztályküzdelmek mikrokozmoszának tekinti (Lan 2006:236). Az otthon ebben az értelemben globális egyenlőtlenségek és társadalmi különbségek találkozási pontja (Lan 2006:12). A határképzés pedig az étkezés, a térhasználat és a magánélet házi politikájába ágyazódik e foglalkoztatási forma esetében (Lan 2006:200). Helma Lutz a közelség és távolság szabályozásának kulcsszerepét hangsúlyozza. Mivel ebben a relációban a magánélet láthatóvá, publikussá válik, az intimitás határainak kijelölése és menedzselése a konfliktusok elkerülésének és az együttműködésnek az egyik alapfeltétele. A családtagok úgy engedik be a háztartási alkalmazottat a családi rendszerbe, hogy közben igyekeznek védelmet biztosítani/teremteni saját státuszuknak a jelenlét és a cselekvésmódok szabályozása által. Lutz véleménye szerint a hétköznapi élet konstrukciója fix szabályokkal és jelentésekkel telített – ezek pedig a tisztaság és a kosz, a részvétel és a kívül maradás, valamint a káosz és a rend kezelésére irányulnak (Lutz 2011:47–77, 100, 101).

12. Az erőviszonyok mikroszintű megteremtésének és a hétköznapiakban rendszeresen érzékelhetővé tételének eszköze a bérezésen és a munkafeladatok megállapításán túlmenően a személyes szabadság kontrollálása és a távolság-közelség szabályozása. Sokféle módja van ezeknek: az ápoló nevének figyelembe nem vétele és megváltoztatása, lakóterének és mozgásának minimalizálása és ellenőrzése, a személyes preferenciák mellőzése, a magázás, a leminősítés, az együtt használt idő és tér egyirányú szabályozása, a közös programok egyoldalú meghatározása stb.

Hosszasan lehetne sorolni a mindennapos apró praktikákat az egyenlőtlenség kifejezésére és fenntartására. Itt most az egyik részterület, a másság megnyilvánulásának formáira és az ezzel kapcsolatos hatalmi stratégiák elemzésére térek ki, ami önmagában is egy igen komplex problémakör, hiszen számtalan lehetőséget kínál jelentések közvetítésére és rögzítésére, interakciók és státuszok formálására, relációkon belüli hierarchiák szabályozására.

A másként mások: etnikai felülértékelés és tradicionalizálás

13. Az egykori, Trianon előtti határokon belül megfigyelhető egy etnikai szempontok alapján szerveződő transznacionális háztartási iparág. A magyarországiak előszeretettel alkalmaznak erdélyi és kárpátaljai magyarokat házimunka és idősápolás ellátására, akárcsak az ausztriai magyarok (főként burgenlandi részek), illetve az osztrák–magyar határ két oldalán élő horvát kisebbségek is hasonlóképpen kapcsolódnak egymáshoz. Az etnikai hovatartozás ugyanis jelentős kapcsolati tőkét jelent a történelmi előzményeknek köszönhetően, valamint a rendszerváltás körüli migrációs hullám következményeként. A kiterjedt rokonsági és családi hálózatok további kivándorlási folyamatokat generálnak: megkönnyítik a belépést a befogadó társadalomba, illetve csökkentik a migráció költségeit és kockázatait. E tendencia keretében bontakozott ki a gondozói migráció is. Erőteljesen nemzeti jellege miatt olyan, mintha egy Kárpát-medencei történet lenne, és sok aspektusában valóban az is, mégsem független a globális tendenciáktól.
14. A szomszédos országba való vándorlásnak praktikus és ideológiai okai is vannak. Az előbbieik közül főként ezek tematizálódnak: földrajzi közelség, bármikor haza lehet menni, a járulékos költségek (utazás és adminisztráció) minimálisak, a legális tartózkodás könnyen biztosítható (a kárpátaljaiak számára is megoldható a nemzeti vízummal, újabban már az állampolgársággal), vannak rokonok és ismerősök, a közeg nem idegen, nem szükséges nyelvtudás, illetve lehetővé válik egy sajátos családgyesítés: közel lehetnek korábban kivándorolt gyermekeikhez anélkül, hogy hozzájuk költözniük, és anyagilag terhelnék őket. Az ideológiai ok pedig egyértelműen és hangsúlyosan: az egy nemzethez való tartozás.
15. A megbízók és gondozottak jelentéstulajdonítási stratégiáiban az etnikai csoporton belüli foglalkoztatás sajátos értékeket termel ki, és a nemzettest keleti részéből, tehát az egy adott földrajzi egységről való származást összekapcsolják olyan tartalmakkal és értékekkel, melyek a vidékiség, a természetközelség és a tradicionális kultúra asszociációs mezejének részesei. Ausztriából nézve a magyarországiakat, Magyarországról nézve az erdélyieket és kárpátaljaiakat automatikusan naturalizálják, és azt feltételezik róluk, hogy alkalmasabbak a tradicionális feladatok (például ápolás és házimunka) ellátására.
16. Sarolta⁶ több ápolóval próbálkozott már, és számára a legjobbnak az erdélyi asszonyok tűnnek:
„Az erdélyi, az, az kedves anyámhoz, és beül hozzá, és beszélget, és hogyha... az édesanyám, amíg beviszi az enivalót, addig ott ül vele, és viccelődik vele, és anyám jól érzi magát vele. Tehát az anyám az agyér-elmeszesedéses, de hát egy ember, akinek mindenféle érzései vannak, és pontosan tudja meg érzi azt, hogy ki az, aki... aki... aki szeretettel közeledik hozzá, és ki az, aki nem. És én nem tudom, hogy az erdélyi azért közeledik hozzá szeretettel, mert úgy érzi, hogy az erdélyi viszonyokhoz képest tisztességesen meg van fizetve, vagy azért, mert megtanították neki gyerekkorába, hogy az öregeket meg kell gondozni, és ő úgy gondolja, hogy ha ő ezt elvállalta, akkor neki feladata. [...] ha én felveszek egy, bocsánat, magyarországi magyart, akkor ő, például ez a szomszéd utcába lakó asszony, ez egy nagyon tisztességes, nagyon szeretetre méltó nő, ő átjön, vigyáz anyámra, ő is beszélget anyámmal hál' Istennek, meg megfőz neki, megeteti, odafigyel rá. De az erdélyi nő az, ha meglátta, hogy koszos az ablak, akkor megpucolta. Tehát ő... kiporszívóz... tehát ötezer forintér senki nem csinál semmit, csak vigyáz anyámra, meg mondjuk főz neki. Négyezer forintér az erdélyi nő takarít is nekem, és kedves. Tehát ő nem... ez az erdélyi nő ez nem... Volt előtte egy nő, aki járt ide hétfőnként takarítani, az is erdélyi volt, az is ugyanilyen kedves volt. Tehát ő nem akarja megúszni az egészet. Ezt nem tudom megmagyarázni. [...] Tehát én... nem akarok általánosítani. De én azokat az embereket, akiket a szociális

gondozásba láttam, a belföldi magyarokat, azoknál én azt láttam, hogy mindenki meg akarja úszni az egészséget, minél kevesebbet kelljen tenni azér a pénzér, amit kér. Az erdélyi nem akarja megúszni, ő úgy gondolja, hogy ő elvállalt egy munkát, és akkor ő azt elvégzi, és nem kell neki szólni, meglátja saját magától.”

17.

Az etnikai hovatartozás egyúttal kulturális tőkét is jelent. A keleti nemzettest tagjaival fenntartott szoros kapcsolat révén a megbízók és a gondozottak azt élik meg, hogy kitágul a világuk, és hozzáférésük lesz egy értékesként értelmezett tradicionális kultúrkörhöz, a magyar kultúra régebbi rétegeihez – és így a térbeli utazás az időutazás illúzióját kelti. Támogatják a gondozókat abban, hogy úgy főzzenek, mint otthon, örülnek, ha hagyományos termékeket kapnak tőlük, amikor váltásból visszatérnek (ezt az igényt a gondozók is jól ismerik, és ennek az elvárásnak megfelelően választanak ajándéktárgyat), illetve az sem megy ritkaságszámba, hogy meglátogatják alkalmazottaikat és családjukat otthoni környezetükben. A keletebbre élő magyarsággal fenntartott kapcsolat a nemzeti nosztalgia kielégítésének eszközévé is válik. Megfordítva pedig a keletről érkezők a nyugati vagy nyugatiasabb életmódhoz kapcsolódnak, valamint a nyugatiasabb életvitelhez közelítő magasabb bérekhez juthatnak hozzá.

18.

Zsóka székelyföldi asszonyokkal került munkaviszonyba, akik – elmondása szerint – Márton Áron leszármazottjai valamilyen formában, tehát még a történelem értékes részéhez is kapcsolódhatott rajtuk keresztül. Ezek az ápolónők megtestesítették számára a régmúlt magyar hagyományokat, és elhozták neki a jelenbe ennek a világnak a vágyott elemeit. Kapcsolatuk folyamatos, bár nem dolgoznak már nála, viszont nemzeti nosztalgiája miatt fontosnak tartotta megőrizni az Erdélyhez vezető szálakat.

19.

„Hát most például hozott nekem egy bölcsőt, mert hogy született az unokám. Éjszaka kettőkor beállítottak, telefonál, hogy itt vagyunk a határon, hoztuk a bölcsőt. [...] Mer azt mondta, hogy az unokái kinőtték, most már nagyobbak az unokái, és asztalos az egyik családtag, aki csinálja a bölcsőt, és megkaptuk a bölcsőt. Úgyhogy most már a bölcsőben is a negyedik gyerek van, mer én is adom a bölcsőt sorba.”

20.

A következő interjúrészlet is a nemzeti romantikának ad hangot, de itt még egy utalás is történik, amiben egy másfajta – bár nem faji – hierarchia is kifejeződik. Nem egyértelmű ugyan, hogy a rengeteg túró és tejföl miért a szegénység jele, de az világos, hogy a két világot a munkaadó hogyan rangsorolja.

21.

„Az asszonyok is azt mondták mindig, hogy ilyen ellátásban nem volt részük nagyon régen, mert hát ők nagyon szerényen élnek ott kint. Rengeteg túró meg tejfölt... Én nagyon élveztem, mert csinálták a puliszkát, de ők már unják ezeket a dolgokat. [...] Finom, de ők már nem bírtak a túróra nézni sokszor. Én meg ezeket, a friss túró meg, meg... reggel hozta a Jani a meleg tejet, azt is megittam. Úgyhogy én nagyon élveztem.”

22.

A dunántúli Vilma ugyanezt a szerepkört tölti be a burgenlandi gondozottjánál, és magyar termékekkel – többek között a szimbolikusan minősülő kenyérral – látja el a bácsit.

23.

„A, a bácsi nagyon megköszön mindent, nagyon megköszön, igen, nagyon. És akkor olyanokat, hogyha jövünk, én legalábbis, szokok neki hozni toronyi kenyeret, mer nagyon szereti, akkó szokok... akkor mézet én hozok neki onnan, úgy vesszük neki. Nem az, hogy úgy kívánja onnan, kifizeti ő, ő egy centtel – vagy hogy kell itt mondani? – még annyival se akar tartozni. Azér mondom, hogy az esze neki nagyon a helyin van, nagyon, nagyon.”

24.

A nemzeti közösség érzése olyan hasonlóságokat és közelséget előfeltételez, ami a szimpátia és a jó együttműködés alapja, és így morális tulajdonságokat is aktivizál ez a koncepció. A bentlakásos gondozói munka egyik alapfeltétele a bizalom, ami ebben a relációban szintén etnikai alapon formálódik meg – mégpedig a pozitív értéktartományban. A bizalom egy sajátos nemzeti konstrukciós folyamat termékeként jelenik meg az interjúkban, ami automatikusan csakis

kedvező jelentésekkel kapcsolódik a határon túli asszonyokhoz. Matild meg is lepődött, amikor erről faggattam, mintha valami nagyon közismert és banális témát akarnék feszegetni:

25. „Lehet, hogy azért, mert erdélyiek voltak, és annyira bíztam bennük. De az első napokba elbeszélgettünk a családról, mindenről, és... és akkor, én nem tudom, bennem föl nem merült. De mér, mér lopna meg, hogyha én adom neki a kenyeret, akkor mér lopna meg?! [...] Azok [az erdélyiek] becsületesek, szorgalmasak.”
26. A pozitív megkülönböztetés az azonos etnikai csoporton belül tehát világosan megmutatkozik. Kedvezményezettjei szívesen veszik ezt, de időnként részük van ukránoszásban és románoszásban is. Nehezen élük meg a duplikált etnikai kirekesztést, vagyis hogy otthon azért rekesztik ki őket, mert magyarok, Magyarországon pedig azért, mert nem magyar állampolgárok.² Ezek a helyzetek, illetve ezeknek a helyzeteknek a felidézései kompenzációs válaszokat aktiválnak bennük, és arra reagálnak, hogy ki az *igaz* magyar, és mit jelent *igaz magyarnak lenni*. Akinek nincs saját története erről, az is előszeretettel mesél másodkézből ismert eseteket, hogy pozícionálhassa magát az alapvetően etnikai elvek alapján szerveződő jelentések mezején. Megjegyzendő, hogy az együvé tartozásból fakadó felhőtlen kapcsolat nem feltétlenül tükröződik a gondozók elbeszéléseiben. Az alkalmazotti viszonyból adódó hierarchia ugyanis elkerülhetetlenül ráterhelődik a megbízottak tapasztalataira és helyzetértelmezéseire.
27. Az egy nemzettesthez való tartozás koncepciója okán a másság kategóriája ebben a migrációs térben nem etnikai alapú mintázatok alapján formálódik, és a közelség-távolság szabályozása is más stratégiák alapján valósul meg. Mégis termelődik *mátság*: eltérő koncepciók eredményeként – centrum-periféria, fejlett-kevésbé fejlett, gazdag-szegény, civilizált-tradicionális ellentétpárok mentén – szerveződik a *határképzés* a nemzet különböző tagjai között.
28. Melinda kisebbségiként érkezett Kárpátaljáról a többségi nemzethez, faluról jött a nagyvárosba, egy ország perifériájáról egy másik ország fővárosába, Budapestre. Bár felsőfokú végzettsége van, és többnyire kevésbé iskolázottak körében tölti hétköznapjait (például gondozottjai), mégis a kisebbségi érzés a domináns magyarországi életében. Hozzáadódik az így megélt rétegzetten hátrányos helyzethez, hogy otthon társadalmi mobilitása korlátozott volt a többségi népeességben, ezért Magyarországra való migrációja, bár a munkaerőpiac alsó szegmensébe integrálódott, kecsegtet valamiféle emelkedési lehetőséggel vagy legalábbis annak illúziójával.
29. „Nekem az volt fontos, szinte, hogy az agyam ki vót éhezve a Magyarországnak a történelmire. Ugye mi ukrán iskolába jártunk, nem tanultunk semmit Magyarországról. Az, hogy Trianon, sose tudtam, mi az. Lehet, most se tudom annyira tökéletesen, de azért van róla némi fogalmam, hogy mért vagyunk mi itt, ahol vagyunk, sajnos. [...] A múzeumokba el szerettem volna menni, el is mentem, színházba. Tehát ilyen társadalmi életre vágytam, plusz még úgy, hogy művelődjek. A saját magam kis... hogy is mondjam csak... lehet, hogy nem tudom most kifejezni magamat... saját magamat akartam többnek látni, mint amennyi vagyok, mer én mindig kevésnek éreztem magamat ahhoz, mint egy magyar ember. Mer ahhoz képest, hogy most ukrán iskolát végeztem, meg lediplomáztam Ukrajnába, Odesszába nagyoroszul. [...] És azt nem minden nap látja az ember, se azt a vízi parádét, se a légi parádét, se a tűzijátékot, se ott hátul a Kossuth téri rendezvények a sátorba, hogy honnan jött a magyarság, a mongolok, meg mit tudjam én. Rengeteg ilyen program van, ami... ami, amiből én is tanulok. Én szégyenszemre, én elszégyellem saját magamat: tehát te még ezt se tudtad? És vágyok oda!”
30. A gazdag-szegény hierarchiát eleve kijelöli a megbízó-alkalmazott reláció, valamint a munkamigráció. Több tényezőtől adódik össze ez a ranglétra. Egyrészt a munkaadó az, aki fizet, esetleg még ajándékokat is ad a náluk dolgozó gondozónak, illetve az is előfordul, hogy elviszik családi nyaralójukba (nem mindig pihenés céljával, hanem például a gondozott kísérelőjeként, ápolói feladatok ellátására az idős szülő nyaraltatása idején), ezért világosak a kapcsolaton belüli gazdasági különbségek. Továbbá a gondozók, bár származási országukban nem a társadalom szegény rétegeiből kerülnek ki, ebben a kapcsolati rendszerben mégis a hiányos erőforrásokkal rendelkezők, a szegények térfelére kerülnek, hiszen pénzkeresés céljával mennek más országba

dolgozni. Illetve külföldre érkezve eleve egy fizetőképes réteggel kerülnek érintkezésbe, hiszen olyan családok fogadják őket, akik megengedhetik maguknak, hogy háztartási alkalmazottat foglalkoztassanak.

31.

Anikó szintén tapasztalja ezt a hierarchiát, miközben igyekszik kissé másként is pozicionálni magát ebben a gazdasági térben. Kompenzáló verbális stratégiája a hétköznapjaiban megélt egyenlőtlenség mérséklésére, hogy meglátja és kommunikálja a tágabb környezet, Budapest szegény oldalát, ami sokkal rosszabb, mint ami az ő kibocsátó környezetében létezik.

32.

„Mert akkor kezdtem, és addig ugyebár nem is voltam soha Budapesten. És akkor megérkeztünk a Keletibe, hajnalban... hát nekem az is olyan nagyon, nagyon kellemetlen benyomást tett, egy olyan megrázó sokk volt az, hogy én a Keletibe ott láttam azt a rengeteg sok hajléktalant. Addig nem láttam, mert nálunk nagyon kevés a mi kis városunkba. Egy-egy tekergő fiú itt-ott, de az, hogy hajléktalan, és kint fekszik egy kartonpapíron az állomáson, meg rossz szatyrokkal meg ilyesmikkel... Nekem ez olyan nagyon kellemetlenül érintett, hogy nem jött, hogy elhiggyem. Amit addig csak elméletileg tudtam, hogy van, és azt látni, furcsa volt.”

33.

A közép-európai migrációs tér azt mutatja, hogy a keleti nemzettest részének lenni jó márkánévnek számít a háztartásiparban. Megnyitja a kapukat a családokhoz, illetve a gondozói munkához, vagyis az intimitáshoz, bentlakáshoz, mindennapi közös élethez kapcsolódó bizalmi álláshoz. Az ápolói munka tehát olyan tevékenységnek bizonyul, melyben előnyös egy tradicionális-ként elképzelt közösség tagjának lenni. A határon túliakra vonatkozó sztereotípiák itt a pozitív megkülönböztetés elemeivé válnak, és bár maguk az érintettek nem feltétlenül tudnak azonosulni a rájuk vetített képpel, ebben a kontextusban megélik az ezzel járó előnyöket, és igyekeznek kiszolgálni őket. A kölcsönös érdekeltségéből kifolyólag mindkét fél kapcsolódik az etnikai tartalmakhoz, különösen a bizalom és a hasonlóság kategóriáihoz, még a kevésbé jobboldali elkötelezettségűek is, akik az egyetemes emberi jogokra is reflektálnak a háztartási alkalmazottak kérdésében. A társadalmi és a kulturális tőke az etnikai kapcsolathálózat fontos migrációs-szervező termékei és generátorai. A határképzés viszont szükségszerűen megvalósul az azonos nemzetcsoporton belül is, de a hierarchia más tartalmak mentén termelődik ki.

Kirekesztési gyakorlatok és ellenpraktikák

34.

A román állampolgároknak a rendszerváltást követő (1990–1993) etnikai elvándorlását (németek, magyarok, zsidók) hamar követte egy úgynevezett *felfedező* időszak (körülbelül 1995-ig), amikor a lehetőségekkel próbálkoztak, és különböző migrációs célpontokon igyekeztek kialakítani migrációs pályákat a helyi munkaerőpiacokon. Mivel a schengeni térbe való belépés vízumköteles volt számukra, és megszerzése szigorú feltételek alapján volt lehetséges, a távozók nagy része illegálisan hagyta el Románia területét. Az 1990-es évek közepén jelentős változás következett be: megindult a masszív áramlás Dél-Európa irányába, különösen Olaszországba és Spanyolországba. Erre a nyomásra válaszul mindkét említett fogadó ország szigorításokat igyekezett bevezetni, hogy korlátozni tudja a belépések mértékét. 2002-ben sikerült a román kormánynak elérnie, hogy állampolgárai a schengeni övezetbe vízummentesen léphessenek be, és félévenként három hónapig turistaként legális legyen az ott-tartózkodásuk. Ezzel párhuzamosan a célország is barátságosabb migrációs politikára váltott, mivel a munkaerőpiac egyes területein szükségessé vált a migránsok jelenléte. Az igazi áttörést Románia 2007-es csatlakozása hozta meg, amikortól Európán belül a belépés és a tartózkodás is legálissá vált (Sandu 2006:17–39).

35.

Az Olaszországba érkező román nők többsége az ápolói szektorba integrálódik. Ez az a munkaerőpiaci rés, amelyet nyitva tartanak a külföldiek számára, és ahol a legkönnyebb elhelyezkedni. A foglalkozásra használt terminus már eleve utal erre a speciális pozicionálásra. Mindezekelőtt egy kettősség említendő. A hivatalos, azaz a szerződéseken használt megnevezés a házi segítő/együttműködő (*collaboratrice domestica*), ami egyáltalán nem pejoratív. A hétköznapi szóhasználatban viszont a *badante* kifejezés van forgalomban, amelyet a 2002-es 189-es

törvény 33. paragrafus alapján már használnak jogi kategóriaként is személyi segítséget nyújtó bevándorlókra. Ennek a szónak az eredete az 1900-as évek elejére vezethető vissza, akkor állatokra vigyázó személyekre használták (Degiuli 2010:774, 775), tehát a kifejezés transzportálása a házi ápolókra negatív leminősítést hordoz magában. Ráadásul mivel a *badante* olasz kifejezést kimondottan csak külföldi gondozókra vonatkozóan használják, eleve másságképző, kirekesztő jelentősége is van: egy etnicizált foglalkozást jelöl. Beszélgetőtársaim mind ezeket együtt érzékelve a társadalmi hierarchia alsó rétegeihez kapcsolták jelentéskörét.

36.

Az otthoni tér mint munkavégzési hely, a kapcsolat aszimmetrikus jellege, valamint a pénz dikta-
tálta függőség sok olyan bánásmódra ad lehetőséget, melyek a távolítás és negatív minősítés
eszközei, azaz a hierarchiaépítéshez járulnak hozzá. A határok átlépése, a személyes sértegetés
az egyenlőtlenségi reláció kifejezése és fenntartása érdekében, a visszaélés a munkavégző türel-
mével és alacsonyabb pozíciójából fakadó kiszolgáltatottságával általános tapasztalata a transz-
nacionálisan dolgozó ápolónőknek. A pénz például nemcsak monetáris tényezőként jelenik
meg ebben a viszonyrendszerben, de státuszszabályozó elemként is. A fizetés ugyanis az inter-
perszonális együttműködés aszimmetrikus dinamikáját fejezi ki, és az ápolót a bérezőhöz ké-
pest alacsonyabb pozícióba helyezi. A függőségi viszony direkt leképezője, ami hatással lehet az
együttműködés és a munkakapcsolat minőségére is. Bár a szemérmesség és a keresztény er-
kölc sokszor arra ösztönzi a kelet-európai nőket, hogy ne beszéljenek nyíltan a pénzről,
amennyiben tematizálódik, a megbízókkal való kapcsolatot befolyásoló szempontként, közelsé-
get-távolságot szabályozó eszközként említődik.

37.

A migráns nőkkel készített interjúkban a háztartási alkalmazottakra vonatkozó kognitív minő-
ségek közül a cselédség és asszociációs köre szinte elsőként kerül elő a szereprepertoárból, va-
lamennyien reflektálnak rá munkájuk meghatározása és saját maguk pozicionálása során.
Megfigyelhető ugyanakkor, hogy az Olaszországban dolgozó román nők esetében az ápolói
munka besorolása a szolga státuszba sokkal elterjedtebb és általánosabban elfogadott, mint a
többi terepemen. A bentlakásos gondozók között például domináns a házi ápoló (vagyis a *ba-
dante*) és a szolga státuszok összekapcsolása – függetlenül attól, hogy nagy részük szerződéssel
dolgozik, tehát hivatalosan kodifikált és formális jegyekkel rendelkező munkaviszonyban áll
alkalmazóival.

38.

Mirela, aki a migráns ápolói hierarchia csúcsán van, szakápolóként kommunikál önmagáról,
munkájáról, az olasz ellátórendszerrel, így reflektál bentlakásos gondozóként foglalkoztatott
román társairól:

39.

„Valóságos rabszolgaélet. Hogy a lakásban ülj 24-ből 24 órát, akkor egyél, amikor az öreg akar,
és amit az öreg akar, én nem tudnám csinálni. Soha nem is csináltam, és nem is tudnám.”

40.

Az Olaszországban végzett terepmunka során valóságos áldozat- és szenvedésszöveg vált
megfigyelhetővé, melynek fontos témakörei a kiszolgáltatottság, a megbízók részéről tapasztalt
kihasználás, az alapvető emberi jogok fölött gyakorolt kontroll (étkezés, térhasználat, szemé-
lyes tárgyak ellenőrzése), szexuális zaklatás, lekezelés, megalázás, a külföldi státuszából fakadó
hátrányok stb.

41.

Adriana panaszáradata érzelmekkel olyannyira átítatott, hogy időnként az egész gondozói kö-
zösség szószólójaként próbálja képviselni a román nők érdekeit. Homogén közösséget látta
maga mögött, közös nyelvezetet vél feltárni, amelynek – úgy tűnik – már saját terminológia-
rendszere is van.

42.

„És nincs még csak... hogy is mondjam... nem is köszönnek meg semmit, nem is vagy megfi-
zetve sem... vagyis azért, amit csinálsz, nincs... azért a tényért, ahogyan segített őket... Mert vol-
tak esetek, például az én utolsó esetem, azt mondhatom, hogy a halottak közül emeltem ki, az
oroszlánok gödréből – ahogy mondjuk mi, a mi gondozói kifejezéseinkkel. [...] Mi... ahogy a
román kolléganőimnek szoktam mondani, a barátnőknek: »mi egyik napról a másikra vagyunk
itt«. Vagyis egyik nap lehetsz itt, de két nap múlva már kitesznek, és állat vagy, ahogy most én

is vagyok. És... hogy mondjam, szenvedek, nagyon sajnálom, mert tudom, hogy hatalmas munkát végeztem. Hatalmasat! [...] Nem igazán találunk ebben pozitív oldalt. [...] mert egy házi gondozó tulajdonképpen szolgáló, felmossa a földet, sikálja a földet, rendezget, mindennek rendben kell lennie, tehát egy gondozó.”

43.

Ilyen és ehhez hasonló panasztörténeteket ontanak magukból, amikor szabadnapjukon találkoznak. A sok elégedetlenség- és sértettségtörténetnek a fájdalmak kibeszélése és a *gőz kieresztése* mellett fontos szerepe van a másságképzésben, az olaszoktól való elhatárolódás minztázatainak kidolgozásában, az erkölcsi kategóriák kiépítésében.

44.

Az interjúkban és a magánbeszélgetésekben két alaptéma, az étkezés és a szex állandóan felbukkant, mintegy szimbolikusan leképezve társadalmi helyzetüket. Ezeken keresztül elmondható a befogadásuk, az integrációjuk, a szeretet tapasztalása, a gondoskodás élménye, a biztonságérzet, valamint a kirekesztés, a megalázás, a szenvedés, a honvágy. Háztartási alkalmazottként az étellel való tevékenységük, illetve nőként a szexualitásuk külföldi létük során mindvégig a fókuszban marad, amíg ebben a szektorban vannak alkalmazásban.

45.

Pető Andrea „az étel nyelvét az azonosulás társadalmi viszonyrendszerének egyik hordozójaként” értelmezi, és azt vizsgálja, hogy az étel beszerzése, elkészítése és elfogyasztása „mennyiben része az azonosságtudat és a szubjektív hovatartozás kialakulásának” (Pető 2008). Saját terepmunkám során is mindvégig azt tapasztalhattam, hogy az étel körüli tevékenységek komplex társadalmi folyamatokat sűrítenek magukba. A beszerzés például kiváló terep a háztartásba lépő új tag elfogadásának vagy kirekesztésének gyakorlására. Akár a családtagok, akár a migráns maga vásárol, a heti kosztpénz mértéke és elköltésének házi szabályai világosan jelzik, hogy a személyes igények és preferenciák kaphatnak-e teret vagy sem. A megállapodásnak ugyan része, hogy az ápoló teljes ellátásban részesül, de ez nem jelenti automatikusan az alkalmazott táplálkozási szokásainak figyelembevételét, még csak az elégséges élelem biztosítását sem. Számptalan kidolgozott, valószínűleg már sokszor elmondott narratíva van arról, hogy kimérik a gondozónak az élelmet; ellenőrzik az étkezések után megmaradt ételt, és konfliktus forrása, ha az újraszámolásnál hiányt észlelnek; éhezés miatt lopni kell a konyháról az ételt, és titokban elfogyasztani; kettőjüknek (ápoltnak és ápolónak) rendelnek egy adag ebédet; stb.

46.

„Lányok, esküszöm, én gyerekkoromban éheztem egy ideig, és megesküdtem: a gyerekeim ne éhessenek, a szomszédaim ne éhessenek, senki ne éhessen a családomban. Megesküdtem, hogy soha többet nem fogok éhezni. De éheztem! [...] De nekem nem volt pénzem, ez volt az első munkahely, amit kaptam. [...] És abból a kicsi pénzből, amim volt, akciós kekszeket vettem. [...] Vettem magamnak akciós kekszeket 50 centért, és amikor lefeküdtünk, hogy pihenjünk délután – lányok, esküszöm –, a takaró alatt ettem az éhség miatt. Tehát én, aki gyerekkoromtól nem éheztem, ettem és sírtam”

– meséli a több nyugat-európai országban is tapasztalatot szerzett Iolanda első olaszországi élményét.

47.

A befogadásnak előrehaladottabb szintje és fokozottabb kifejezője, amikor megengedik a gondozónak, hogy elkészítse saját ételeit, esetleg meg is kóstolják. Az Olaszországban dolgozók inkább az elutasítást tapasztalják ebben a tekintetben, amit a személyük iránti ellenérzés jelzésként értelmeznek. Szembetűnő a különbség az ételről való beszédmódban az integrációban előrehaladottak, esetleg letelepedni szándékozók, valamint a maradási esélyekből kizártak és a kirekesztést megélők között. Az előbbi csoport tagjai arról számolnak be, hogy a helyiek ételei és étkezési szokásai egészségesebbek, szívesen követik az ottani konyha irányelveit, vagy akár már teljesen át is álltak azoknak az ételeknek a fogyasztására. Az utóbbiak viszont az otthoni ízeket magasztalják, honvágyhoz társítva említik saját ételeiket, és örömmel beszélnek azokról az alkalmakról, amikor sikerült kintlétük során ezeket elkészíteni, vagy másoknál részesülhetnek belőle. Gyengének találják a helyiek ételeit (az integráltak erre a *könnyű étel* minősítését használják); becsmérlik a háziasszonyokat, amiért ételeik többsége hamar elkészíthető (szemben a hosszas munkát igénylő román *ciorbával* vagy töltött káposztával); fukarnak minősítik

őket, amiért kevés élelmiszert vásárolnak egyszerre (ami nyilvánvalóan inkább az idősek háztartására jellemző), és a sonkaszeleteket olyan vékonyra vágják, hogy *újságot lehet olvasni rajta keresztül*; leminősítik reformkonyhájukat, és a zöld levelek fogyasztását az otthoni állattartás szintjére helyezik (példa erre a mángold, amit Romániában emberi fogyasztásra nem használnak, csak takarmánynövénynek); a mediterrán ételeknek tulajdonított hosszú életet sem feltétlenül értékelik, ugyanis ők elsősorban az időskor leépülésével és az Alzheimer-kóros betegekkel találkoznak, így számukra a helyiek többletételtideje is ezt jelenti.

48.

Láthatjuk tehát, hogy az egyenlőtlenségi reláció korántsem egyirányú. Több síkon képződik a hierarchia, és időnként megfordításra vagy felfüggesztésre kerülnek a domináns másságképző tendenciák. A kirekesztési praktikákra válaszként morális hierarchiát dolgoznak ki a társadalom alsó szektorában elhelyezkedő háztartásiparban dolgozó nők. Ez a védekezési és kompenzációs technika olyan fölényt teremt, ahonnan kiigazíthatóvá válnak a sérelmek, és visszanyerhetővé a megtépzott emberi méltóság. A táplálkozás során feltárulkozó bánásmód kapcsán is előkerülnek morális szempontok, melyek kikezdi valamelyest az alá- és fölérendeltség házi praktikáit, de a stabil ellenválasz egy értékalapú szempontrendszer kimunkálása által válik lehetségessé, melynek fókuszában a test és a szexualitás található.

49.

A morális felülemelkedést szolgálja, hogy az olaszok szexuális szokásait a normalitáson kívülre helyezik. Gyakori téma ez szabadnapjaikon, akár a túlzásokig menően verbalizálják ezt az abnormitást, hogy a történet a megszokott erkölcsi szentenciával végződhessék, miszerint az olaszok *hülyék*, ellenben a román nők a tisztaságot és a tisztességet képviselik. Nem meglepő módon része ezeknek a narratíváknak az olasz férfi koszosága és büdössége is, ami nemcsak az igénytelenséget hivatott demonstrálni, hanem a testi tisztátalanságot és az állatvilághoz való közelséget is. Felháborodás tárgya az idősek részéről tapasztalt minden szexuális megnyilvánulás még akkor is, ha az nem rájuk irányul. Gusztustalannak, szégyentelennek és az illendőség határán kívül esőnek ítélik meg a testiség megélését előrehaladott életkorban, ami szintén csak azt bizonyítja számukra, hogy mentálisan sérült a helyi társadalom, vagy hogy állati ösztönök és nem morális értékek alapján élnek. Különösen nehezményezik, ha erre úgy kerül sor, hogy számukra is láthatóvá válik, ugyanis ezeket a helyzeteket lebecsülésük jeleként is értelmezik, vagyis hogy semmibe veszik, levegőnek nézik őket. Megalázzónak és igazságtalannak tartják azokat a vádakot, miszerint ők okot adnának a féltékenységre, és elcsábítani igyekeznének az olasz férfiakat. Értékelésükben inkább arról van szó, hogy a román nők szépek és jó háziasszonyok, míg az olaszok csak csinosak, de az arcuk csúnya, nagy az orruk, nem állnak szépen a fogaik, az arcformájuk is előnytelen, és még lusták is. Ennek a diszkurzív gyakorlatnak a kiegészítő elemei a morális egyenlőtlenséget kiigazító egyéb minősítések is, melyek azt erősítik, hogy a helyi társadalom életvitele igencsak kifogásolható: nem gondozzák öregeiket; a tévéhíradókban naponta látni, hogy ölik egymást; kihasználják szüleiket; hazudnak; élvezetekre (fogyasztásra) költenek; buták (nem képesek megtanulni román szavakat, miközben ők milyen hamar megtanultak olaszul kommunikálni); stb.

50.

Az olasz társadalomnak a negatív képével szemben megformálódik egy idealizált kép az értéktelített Romániáról, ahol mindenki jó, szeretettel teli, segítőkészek az emberek, melegszívűek, szeretik egymást a családban, jó viszonyban vannak a szomszédok, megkínálják a vendégeket, nem sajnálják az ételt senkitől. A sok rossz élmény hatására az otthoni világ megszépül, ideálképpé merevedik. Kompenzálja őket a nehézségek idején, menedéket jelent a megaláztatásokban, és felemeli őket morálisan, hogy egy ilyen társadalomnak a részesei lehetnek.

Változó másság: a relativitás gyakorlata

51.

A kutatási mintámba került transznacionális ápolónők közül az Izraelben dolgozóké a legjobban és legtöbbszörképpen kontrollált migráncsoport. Ez részben Izrael bevándorlási politikája miatt van így, ugyanis annak ellenére, hogy az 1993-as palesztin felkelést követően munkaerőtoborzás indult többek között ápolói feladatok ellátására, a befogadás korlátozott és erőteljesen

szabályozott. Kiemelésre érdemes a 2006-ban sorra került szigorítás, amikor a migránst konkrét munkaadóhoz „kötötték”, vagyis csak olyan belépési vízumot bocsátanak ki, ami egy adott alkalmazóhoz kapcsolja az érkező külföldit. Ezzel a rendelettel a migrációs törvény közvetlenül rendeli alá a munkavállalót megbízójának, illetve kihatással van a munkahelyváltásra, pontosabban a munkaadóváltásra, ami nagymértékben fokozza kiszolgáltatottságát (Shamir 2011; Liebelt 2011:23–44). Mivel nem uniós tagországban vannak, tartózkodási és munkavégzési köreik szabályozottabbak és szűkre szabottak. Az Izraelbe való kijutás is sok nehézséggel jár, sőt komoly anyagi beruházást igényel, legtöbbjük nem is rendelkezik azzal a tőkével, amely a kijutáshoz szükséges, így eladósodva kezdik a munkát külföldön, ami komoly hátrányt jelent szabad mozgásukra nézve. A rendszabályok szintjén túl számos hétköznapi kontrollhelyzet is be van építve a magyar–izraeli munkakapcsolat rendszerébe. Sok másság merül fel ugyanis ebben a találkozásban, több szempontból is *mások* a magyar munkavállalók ebben a közegben: vallásilag, etnikailag, nyelvileg, kulturálisan, társadalmilag. Ezek a tapasztalások ugyan adnak okot a méltatlanságérzésre, mégsem a szenvedés jelentéstartományából töltődnek fel tartalmakkal, hanem egy egészen eltérő megküzdési stratégiával igazítják *helyre* az alá- és fölérendeltségi viszonyokat.

52.

Izraelbe magyar zsidókhöz érkeznek a magyar ápolónők. De hol is húzódnak az etnikai közöség és azonosságérzet határai? Hogyan konstruálódik a *magyar* mivolt egy ilyen találkozásban? Az etnikai azonosság konstrukciójának több komponense van, melyek meghatározzák a kapcsolódás lehetőségeit és irányait. Ebben a migrációs térben a nyelv jelentős szerepet játszik. Az itt dolgozó ápolónők szívesen alakítanak kapcsolatot a magyar nyelvterületről idevándorolt és magyarul beszélő zsidókkal, baráti összejöveteleik vannak, közös Facebook-csoportot is készítettek, rendszeres a kapcsolattartás. A származási ország a másik fontos paramétere a közelség képzésének. A közös kibocsátó régió és az ebből adódó hasonló tapasztalatok, háttérélmények és hatások, a kulturális közeg lenyomata mind olyan tényezők, melyek hozzájárulnak ahhoz, hogy közösséget érezzenek egymás iránt. Az együvé tartozás mégsem törésmentes. A vallási hovatartozás eltérése a *helyi* és *külföldi* kategóriák különválasztásában vízváltató. Az Európából érkező keresztény nők markáns vallási különbözőséggel találkoznak, ami a hétköznapi gyakorlatban meghatározó módon van jelen. Bár egy nyelvi közösségbe tartoznak megbízóikkal, és sok esetben a származási ország is azonos, ami közelséget és bizonyos értelemben összetartozást alakító élmény, a vallási másság olyan jelentős identitásformáló tényező, ami távolságokat és átjárhatatlan határokat jelöl ki a *mi* és az *ők* csoportjai között. A migráns magyar nők szemszögéből ez a másság inkább kulturális különbözőségként értelmeződik, mivel szekulárisabb a világszemléletük, de bármennyire is megtanulhatónak vélik ezeket a kulturálisan eltérő habitusokat, a korlátozott befogadás tapasztalása világossá teszi az *idegenség* kognitív határait és hétköznapi gyakorlatait. Azt láthatjuk tehát, hogy ebben a transznacionális térben dinamikusan változó csoportképző mechanizmusok működnek, több elv találkozik össze, és kontextustól függően kerülhetnek közelebb vagy távolabb egymástól befogadók és bevándorlók.

53.

Ugyanez a váltakozó előjelű csoportképzési tendencia figyelhető meg a migráns nőknek a közelség-távolság tartományát szabályozó gyakorlatában a zsidó társadalom tagjai felé. Többen is beszámoltak arról, hogy az otthoniak rendszeresen számon kérik rajtuk, miért épp Izraelt választották. A magyar társadalomban ismert antiszemita hangon gyakran szembesítik őket a közbeszédben általánosan használt sztereotípiákkal. Feszültséget okoz, hogy fizikai hollétükkel a zsidó társadalom részei, ezért számot kell adniuk arról, hogy pontosan hova is tartoznak. Kisdolgozott válaszaik vannak a hazaiak negatív értéktulajdonítására. Világosan üzenik nekik, hogy az, amit ők tudni vélnek a zsidókról, nem egészen úgy van, Izrael szép hely, jó hely, csak beleszeretni lehet, jól érzik itt magukat, tehát pozitív képet rajzolnak meg és közelségérzetet fejeznek ki.

54.

Erika így reflektál erre a feszültségre:

„– És miért nem Ausztria vagy Németország vagy Anglia felé mentél? Oda is sokan mennek.

- Én nem szeretem a hideget, szeretem a meleget meg a tengert, meg, meg valahogy ez az ország nagyon izgatott.
- Tudtál már valamit előre erről az országról?
- Jaj, hát nem. Hát annyit tudtam, hogy Izrael... Azt már tudtuk eleve, hogy ugye zsidó vallású családokhoz jövünk dolgozni, tehát ez már tudott volt, különösebben nem. Azt tudtam, amit ott a hírekbe leadnak, ami nem mindig fedi teljes mértékben a valóságot. Ezt már itt is megtapasztaltuk. Tehát nem minden úgy van, ahogy otthon elhangzik. Azt tudtuk róla.”
55. Klarissz a szeretet és szerelem jelentéstartományát hozza be a narrációjába, ezzel fejezi ki Izrael különlegességét és vonzerejét. Fontos érzelmi tartománya ez az értelmezéseknek, gyakori diszkurzív stratégia, ugyanis sokak élettörténetében ez jelenik meg olyan magyarázó tényezőként, ami már túl van a racionalitás határán, és ebben a formában indokoltta is teszi – a sokszor megkérdőjelezett – jövetelüket és huzamos tartózkodásukat.
56. „Amikor az ember otthonról látja a siratófalat meg ezeket a szent helyeket, hát na... nyilván, hogy nem a szomszéd Csehszlovákiába akar menni dolgozni, hanem távolabbi helyre, amit egyébként nemigen lát. És azóta ez részemről is egy szerelem lett. [...] Már nem a személy iránt, hanem az ország iránt. Nagyon, nagyon szeretem.”
57. „Ugye már mindenki tudja, hogy: Izrael a csodák országa. [...] Ez az egyetlen ország, ahol senki nem tudja megindokolni, hogy miért éppen itt él, de ezer ellenérvet tud felsorolni, hogy miért képtelenség máshol élni... ezzel én is így vagyok”
- írja Márta egyik levelében.
58. Mindeközben az a sajátos élethelyzet, miszerint ők az alkalmazottak és a zsidó közösség tagjai a munkaadók, azaz ők vannak alul a hierarchiában, akik tehát a szegények, a zsidó megbízók pedig fölöttük, akik pénzzel rendelkeznek, elkerülhetetlenül aktiválja az otthoni magyar–zsidó relációban felmerülő antiszemita értelmezési kereteket, aminek hatására a távolság érezhetően megnövekszik a két csoport között.
59. A pénz témaköre idegessé teszi Jankát, aki arról számolt be, hogy a munkaadó–munkavállaló viszonyban, tehát a személyes hétköznapi élményeiben hátrányos helyzetet él meg, és kiszolgáltatottságot, egyenlőtlenséget tapasztal – példaként említi, hogy alkalmazói nehezen adják meg a béremelést, még akkor is, ha törvényesen járna.
60. „Nem igaz, hogy mi követelünk. Lehet, hogy... nyilván emberek vagyunk, és nem vagyunk egyformák, ahányan vagyunk, annyifélek vagyunk. De hogy... Nem követelünk. Éppen ez a baj, mert ők viszont nagyon tudják. Tehát nagyon...! A zsidók, az itteni állampolgárok, azok nagyon tudnak érvelni, hogy mért nem. Mondok egy érdekes példát. Én 2 éve itt vagyok, és... beszéltem a...nénim lányával, és mondtam, hogy tavaly sem kaptam 50 dollárt, magától adott 100 sékelt. ⁸ És elfogadtam, mert azt mondtam: »Magától adta, ez eszméletlen jó, nem kell kérni se.« És: »Nem gondolod, Sári, hogy akkor az idén kéne?« »Hát, hogy majd meglátjuk.« És akkor utána jött ilyen szöveggel, hogy nem, mert ő se kapott fizetésemelést nem tudom hány éve. Tehát ők, nekik megvan az érvrendszerük erre, hogy mért nem, vagy hogy valamennyit.”
61. A pénzforrásokhoz való hozzáférés lehetősége mellett a holokauszt az a téma, amely érzékeny pontokat érint mindkét oldalon, és a kint élőknél hamar felszínre hozza az otthoni közegben megismert távolságkijelölő *másságtartalmakat*. Janka beszélgetésünkben erre is reflektált.
62. „Azt is utálják, hogyha magyarul beszélünk. Tehát hogyha mi ide leülünk, itt mindig van egy-két ember, aki reklamál, hogy beszélünk. Nem szeretik a magyarokat, nem szeretik a magyar nyelvet éppen ezér [holokauszt]. Például érdekes módon tisztelik a románokat, mert a románok menekítették a zsidókat, a magyarokat gyűlölik. Az én nénimnek van... néhány barátnője, akik rendszeresen szombaton eljönnek hozzánk meglátogatni, beszélgetni, egyebek. Én már nagyon sokszor hallottam, hogy: »Mert Magyarország!« És erre szoktam mondani, hogy: »57-

be születtem, mi közöm van az egészhez?» Más kérdés, hogy ezt nagyon nehéz elmagyarázni, mert aki tanulta a történelmet, az tudja, hogy miért volt...”

63.

Tovább árnyalja a migráns magyar nők zsidósághoz való pozicionálásának stratégiáját, hogy folyamatosan érintkeznek, ha csak marginálisan is, a zsidó–palesztin konfliktust értelmező szövegekkel. Ebben a viszonylatban már munkaadók és helyi barátai⁹ véleményével azonosulnak, az általuk konstruált társadalmi realitásba integrálódnak, és egyértelműen a zsidó közösség oldalán köteleződnek el, velük szolidárisak. Védelmükbe veszik a zsidó társadalmat, és határozottan elutasítanak minden olyan véleményt, amely őket hátrányosan mutatja be, akár az otthoniak részéről érkezik a kritika, akár a világ más pontjáról – ez utóbbiakat többnyire a helyiektől hallják (természetesen reflexiókkal együtt), hiszen a magyar ápolók nem követik a héber nyelvű sajtóhíreket.

64.

A korábban bemutatott migrációs térhez hasonlóan az étel és a test fölötti kontroll itt is fontos eszköze az interperszonális kapcsolatok szabályozásának. Az említetteken túl Izraelben jelentőséget nyer, hogy az ételek a tisztaság és tisztátalanság kifejezésének is a szimbólumai, nemcsak higiéniai, de rituális értelemben is. Az élelem kulturális kódjai szabályozzák a köré épülő rituális gyakorlatokat, és kidolgozott szabályrendszert alkalmaznak a „mi” csoporttal és a csoporton kívüliekkel szemben. A kóser konyha betartása és betartatása, a lakásba behozható élelmiszerek körének korlátozása, az egyes ételek megérintésének tilalma (például elkészült étel vagy megbontott bor érintése vallási közösségen kívüli által tisztátalanná és fogyaszthatatlanná teszi azt), a rituális megtisztulás kötelezettsége pészach idején (morzsátlanítás lakásba való belépéskor), az asztalközösség körének meghatározása hétköznapi és ünnepi alkalmakkor, valamint a részvételt szabályozó viselkedési normák mind-mind olyan gyakorlatok, amelyek a határok ki-munkálásában, az eltávolítás és a befogadás kifejezésében jelentős szerepet játszanak.

65.

A női test kontrollja szintén sokkal komplexebb, és többféle formában nyilvánul meg. A befogadó család hagyománykövetésének mértékétől függően elvárják, hogy öltözködési szokásaikban kövessék a helyi normákat, és takarják el testük szabad felületeit. A családtagokkal való kommunikációs alkalmak és lehetőségek is korlátozottak: ortodox férfiak nem beszélnek női alkalmazottjukkal, vagy csak úgy teszik ezt meg, hogy közben nem néznek rá. Az asztalközösségben való részvétel a gender és etnikai/vallási alapú befogadás-kirekesztés mezsgyéjén realizálódik. A sokféle variáció közül néhány: asztalközösségben lehet az alkalmazott megbízójával sabbath kivételével, csak a női családtagokkal ülhet együtt, soha nem étkeznek közösen, megadott öltözetben és viselkedési normákhoz kötötten részesülhet az együttletben, feltétel nélkül befogadják, még a gyertyát is meggyújthatja a péntek esti asztalon. Bár ezek a korlátozások testük tisztátalanként való képzetére vonatkoznak, nem a méltatlanság érzését váltják ki. A kizárást ugyan nehezményezik, de kulturális jelentéstulajdonítással reagálnak, és az idegen világ különlegességeként látják a másságot. Ebben segítség számukra, hogy a diszkriminált helyzetből az *európai* státuszába lépve olyan pozícióból szemlélhetik az *ázsiai* világot, amelyben az alárendeltségi viszony relativizálódik.

66.

„Amikor én odakerültem a családhoz – mondja Erika –, nekem az első vitám a nénimmel ebből volt. Mert ugye én hétfőn odakerültem, pénteken mentünk vacsorára [...]. És akkor készen voltam, kimentem, bemutatkoztam. »És a fejemre nem kötök semmit?!« Mondtam: »Nem.« »Nade!« Mondtam, hogy én nem, és nekem otthon se volt a fejem soha bekötve, nekem nem volt se kendő, se sapka soha a fejemem, még a 20 fokos hidegbe is megdöntöttem. [...] És mondtam, hogy én nem, nem kötöm be a fejemet. Ha így nem mehetek oda, akkor hívja föl a fiát vagy a menyét, beszélje meg, hogy ha így nem mehetek oda, akkor nem megyek vacsorázni, de a fejemet nem vagyok hajlandó bekötetni. [...] Beöltözöm nyakig. Ez a sál most a télnak tudható be, tehát a hidegnek, ezt hordtam otthon is. Tehát hogy most veszek magamnak olyan ruhákat, ami, ami zárt... Ezt a nyakig beöltözést nem... nem... Tehát az én ízlésem szerint vannak a ruhák megvéve. Nagyon sok ruhámat ők vettek meg ezekre az alkalmakra, tehát eljött velem az egyik menyé... Úgy mondom, hogy ők adták a pénzt rá, és elmentünk, vettünk rá ruhákat, hogy amibe én sábeckor elmegyek vacsorára. De az én ízlésem szerint lettek megvéve, tehát egy

olyan, egy európai szinten. Nem azt kell elképzelni, hogy olyan ruhákba járok, mint ők! Ez az én érzésem.”

67.

Azt láthatjuk tehát, hogy a magyar–izraeli migrációs térben a kapcsolat a helyiek és a külföldiek között dinamikusan változó, sokszor ellentétes előjelű minőségekbe is átcsapó szempontok alapján történik. A közelség és a távolság szabályozása, illetve az érintettek pozicionálása különböző kontextusok függvényében igen eltérően alakulhat. Nem utolsósorban pedig figyelemre méltó az is, hogy a magyar vs. zsidó ellentétből termelődő másságra adott lehetséges válaszok és felülemelkedési stratégia itt az alternatív *mátság* mintázatainak kidolgozása: az ázsiai vs. európai kategóriák megkonstruálása, valamint Izrael és a zsidó társadalom kulturális kuriózumként való kezelése. Mindezek pedig egészen új dimenziókat nyitnak helyzetük értelmezésére, identitásuk kimunkálására és önmaguk elhelyezésére ebben az összetett relációban.

Összegző gondolatok

68.

A migrációval és a társadalmi hierarchia alsó szektorában elhelyezkedő háztartásiparba való belépéssel az időseket gondozó asszonyok belehelyezkednek egy olyan társadalomszervező rendbe, melyben eleve kedvezőtlen státuszt élveznek munkaadóikkal szemben. Többféle egyenlőtlenség (etnikai, gender, társadalmi osztály) keresztmetszetében kerül sor külföldi létük és pénzszerzési tevékenységük megvalósítására, melyek hétköznapi megnyilvánulásai átszövik interperszonális kapcsolataikat. A különböző terepeken végzett kutatómunka azt mutatja mégis, hogy az egyenlőtlenségi reláció nem egyirányú. Ez ugyan nem jelenik meg a globális gazdaság szintjén, de hatással van a migránsok szubjektív másságtapasztalására és helyzetértelmezésére. Több síkon képződik a hierarchia, és ezek időnként ellentétes tendenciákról árulkoznak.

69.

A tanulmányban bemutattuk a migráns ápolói foglalkozás etnicizálásának folyamatát (például foglalkozás neve és használata), valamint annak tradicionalizálását és naturalizálását. Bár a migránslét legalapvetőbb másságtapasztalása, a kirekesztés és befogadás gyakorlatának egyik legfontosabb paramétere az etnikai különbözőség, láthattuk azt is, hogy az etnikai hasonlóság korántsem szünteti meg a másságképzést, csupán egyéb hierarchiakijelölő eltérések felszínre kerülését indukálja (centrum-periféria, szegény-gazdag, fejlett-fejlődő). Tanúi lehettünk annak, hogy számtalan további különbség (például vallási, nemi, származási) is kiválóan alkalmas a határok meghúzására és az egyenlőtlenség kijelölésére a hétköznapi életben ebben a foglalkoztatási szektorban az otthon zárt falai között. Az elemzés viszont ezen túlmenően azt is feltárta, hogy a domináns diskurzus által közvetített alá- és fölérendeltséget alternatív másságképző mechanizmusok árnyalják. A globális egyenlőtlenség (újra)képzése a hétköznapi életben, a határok és az erőviszonyok fölötti alkufolyamat, a hierarchia relativizálása, korrekciója és megfordítása jellegzetes kísérői a migráns ápolói életnek és a befogadói társadalom tagjaival való interakcióknak. Az Olaszországban dolgozó román nők a kirekesztésre verbális ellenállással és egy morális hierarchia megkonstruálásával reagálnak, amivel visszajára fordítják az alá- és fölérendeltségi relációt. Az Izraelben alkalmazott magyar asszonyok esetében pedig a hétköznapi szituációk alapján rugalmasan változó hovatarozás (csoporton belül/kívül, közel/távol) dinamikáját követhettük nyomon, valamint egy új egyenlőtlenségi paraméter, az európai vs. ázsiai kategóriapáros beemelését státuszuk értelmezési eszköztárába.

70.

Az idegenség kategóriájának kimunkálási folyamatában tehát láthattuk az azonosságon belüli különbözőségeket, a mátság többféle megnyilvánulását, a kisebbségek többségi közegbe és többségek kisebbségi helyzetbe kerülését, a csoporton belüli csoportképzést, a részleges befogadást és kirekesztést, a feltétel- és kontextusfüggően változó határkijelölő mechanizmusokat, a többszörösen marginalizáló gyakorlatokat, vagyis a különböző másságképző dinamikák együtthatását.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A 2016. szeptember 1-jén tartott *Ilyés Zoltán tudományos emlékkonferencián* elhangzott előadás továbbfejlesztett változata.
- 2 Hochschild globális gondozói láncnak (*global care chain*) nevezi ezt a jelenséget (Hochschild 2000).
- 3 A tanulmányban szereplő román interjúrészek a szerző fordításai.
- 4 Módszertani tapasztalataimról és dilemmáimról lásd részletesebben Turai 2016.
- 5 A migráns ápolónők diskurzusainak részletes elemzéséről lásd Turai 2014.
- 6 A tanulmányban szereplő valamennyi név fiktív az érintettek védelme érdekében.
- 7 Lásd még Melegh–Kovács 2010:64.
- 8 Ötven dollár körülbelül kétszáz sékelnek felel meg, tehát a jogos béremelésnek a felét kapta meg a gondozó.
- 9 Itt főként zsidó barátok értendők. Kevesen barátkoznak arabokkal, ebből a közegeből inkább átmeneti szerelmi kapcsolatok kerülhetnek ki, de ezt a migráns közösség elítéli, verbálisan bünteti.

IRODALOM

ANDALL, JACQUELINE

- 1998 Catholic and State Constructions of Domestic Workes: The Case of Cape Verdean Women in Rome in the 1970s. *In* The New Migration in Europe. Social Constructions and Social Realities. Khalid Koser – Helma Lutz, eds. 124–142. London: Macmillan.

ANDERSON, BRIDGET

- 2000 *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London – New York: Zed Books.

BROWNE, COLETTE V. – BRAUN, KATHRYN L.

- 2008 Globalization, Women's Migration, and the Long-Term-Care Workforce. *The Gerontologist* 48(1):16–24.

CHENG, SHU-JU ADA

- 2006 Rethinking the Globalization of Domestic Service: Foreign Domestic Workers, State Control, and the Politics of Identity in Taiwan. *In* Global Dimensions of Gender and Carework. Mary K. Zimmerman – Jacquelyn S. Litt – Christine E. Bose, eds. 128–144. Stanford: Stanford University Press.

DEGIULI, FRANCESCA

- 2010 The Burden of Long-Term Care: How Italian Family Care-Givers Become Employers. *Ageing and Society* 30:755–777.

FOUCAULT, MICHEL

- 1972 *The archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. New York: Pantheon Books.
1984 What Is an Author? *In* The Foucault Reader. Paul Rabinow, ed. 101–120. London – New York: Penguin Books.
1991 A diskurzus rendje. *Holmi* 3(7):868–889.

GUTIÉRREZ-RODRÍGUEZ, ENCARNACIÓN

- 2010 Migration, Domestic Work and Affect. A Decolonial Approach on Value and the Feminization of Labor. New York – London: Routledge Taylor & Francis Group.

HOCHSCHILD, ARIEL RUSSELL

- 2000 Global Care Chains and Emotional Surplus Value. *In* On the Edge. Living with Global Capitalism. Will Hutton – Anthony Giddens, eds. 130–146. London: Jonathan Cape.

LAN, PEI-CHIA

- 2006 Global Cinderellas. Migrant Domestic Workers and Newly Rich Employers in Taiwan. Durham – London: Duke University Press.

LEVITT, PEGGY

- 2001 *The Transnational Villagers*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

- LIEBELT, CLAUDIA
2011 Caring for the „Holy Land”. Filipina Domestic Workers in Israel. New York – Oxford: Berghahn Books.
- LUTZ, HELMA
2002 At Your Sevice Madam! The Globalization of Domestic Service. *Feminist Review* 70:89–104.
2011 The New Maids. *Transnational Women and the Care Economy*. London – New York: Zed Books.
- MELEGH ATTILA – KOVÁCS ÉVA
2010 „Az ereimben európai vér folyik”. A bevándorló nők élettörténeti perspektívái és integrációja nyolc európai országban. *In* Meleg Attila – Kovács Éva – Gödri Irén: „Azt hittem célt tévesztettem”. A bevándorló nők élettörténeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai országban. 13–88. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. /Kutatási jelentések, 88./
- PARREÑAS, RHACEL SALAZAR
2006 Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labor. *In* Global Dimensions of Gender and Carework. Mary K. Zimmerman – Jacquelyn S. Litt – Christine E. Bose, eds. 48–64. Stanford: Stanford University Press.
- PETŐ ANDREA
2008 Az étel nyelve: az azonosságtudat és a szubjektív hovatartozás hordozója. *In* Női migráció keletről nyugatra. Társadalmi nem, mobilitás és azonosulás a jelenkori Európában. Luisa Passerini – Dawn Lyon – Enrica Capussotti – Ioanna Laliotou, szerk. 174–190. Budapest: Balassi.
- REPAK, TERRY
1995 Labor Recruitment and the Lure of the Capital. *Journal of Gender and Society* 6:393–415.
- SANDU, DUMITRU
2006 Expolatarea Europei prin migrații pentru muncă: 1990–2006. *In* Locuirea temporară în străinătate. Migrație economică a românilor: 1990–2006. Dumitru Sandu, ed. 17–39. București: Fundația Pentru o Societate Deschisă.
- SHAMIR, HILA
2011 What’s the Border Got to Do with it? How Immigration Regimes Affect Familial Care Provision – A Comparative Analysis. *American University Journal of Gender, Social Policy, and the Law* 19(2):601–669.
- TURAI TÜNDE
2014 Időseket gondozó kelet- és közép-európai nők diskurzusa transznacionális életükről. *Ethno-Lore* 31:311–338.
2016 Ápolónők több helyszínen. Kutatás több szintéren. Módszertani döntések, többszinterű etnográfia. *Ethno-Lore* 33:79–103.
- UNGERSON, CLARE
2004 Whose Empowerment and Independence? A Cross-National Perspective on „Cash for Care” Schemes. *Ageing & Society* 24:189–212.
- ZIMMERMAN, MARY K. – LITT, JACQUELYN S. – BOSE, CHRISTINE E.
2006 Globalization and Multiple Crises of Care. *In* Global Dimensions of Gender and Carework. Mary K. Zimmerman – Jacquelyn S. Litt – Christine E. Bose, eds. 9–29. Stanford: Stanford University Press.
- ZONTINI, ELISABETTA
2010 *Transnational Families, Migration and Gender. Moroccan and Filipino Women in Bologna and Barcelona*. New York – Oxford: Berghahn Books.